

О.Л.Рябченко*

ЧИСТКИ СТУДЕНТСЬКОГО СКЛАДУ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1920-ті рр.)

У статті на основі широкого кола джерел аналізуються чистки студентського складу вишів України протягом 1920-х рр. Показано характерні для цього періоду стилі поведінки «своїї» і «чужої» молоді, методи протистояння безпідставним звинуваченням. Робиться висновок, що головним призначенням чисток було не стільки позбавлення від «соціально-ворожих елементів», як моральний пресинг і виховання безініціативних та відданих системі будівничих «нового суспільства».

«Вовки в овечій шкурі», «таргани у шпарах», «дрібнобуржуазна стихія», «баласт», «антирадянський» або «соціально непригодний (ворожий) елемент» – такими та іншими шаблонними словосполученнями зарясніли шпальти республіканської періодики 1920-х рр. Відповідно, вони ввійшли до лексики «пролетарських» студентів, ставши незамінним та обов'язковим елементом карикатурного образу «ворожої» новій владі молоді. Так називали не лише «колишніх» людей – вихідців із дворян, священників, офіцерів царської і білої армії тощо, які після 1917 р. були, за висловом Ш.Фіцпатрик, «приписані» до так званого «класу буржуазії»¹. Щоби стати «своїм», потрібно було, за висловом нашого видатного сатирика О.Вишні, не лише вчасно «стати на платформу»², а й мати неабиякий хист утриматися на ній під час руху. Падали не лише «чужі» – серед них була молодь зі значними революційними заслугами, «своя» за духом і походженням. Втративши рівновагу, не всі знаходили у собі сили підвестися та, довівши право на існування, знову влитися у лави студентства.

Вітчизняна література присвятила чимало сторінок «своїм» студентам, висвітлюючи проблеми їх становлення, виховання, урешті-решт образи інших категорій молоді, навіть у вигляді «вовків в овечій шкурі», стерлися з пам'яті людської. Залишилася лише монолітна, безлика маса «нових радянських студентів» – будівничих «прекрасного майбутнього». Наше дослідження, що базується на широкому колі архівних та еґодокументів, присвячене тій частині студентської молоді, яка була позбавлена права на навчання не лише за законами «найсправедливішої у світі» держави, а й суто суб'єктивними факторами. Нерідко саме оточення визначало долю людини – бути чи не бути студентом міг вирішити донос або розчерк пера можливо-владця. Проблеми входження «чужої» молоді в новий освітній простір і подальшої інтеграції до радянського суспільства є важливим та перспективним напрямом наукових пошуків сьогодення.

Студентство раннього радянського періоду було надзвичайно строкатим у соціальному, політичному, віковому та інших аспектах. Із переходом до мирного життя всі виші України виявилися переповненими, оскільки, окрім студентів нових наборів, сюди поверталася молодь, до якої не застосовувалися жодні правила прийому – ті, що покинули навчання в роки війни і революції, у голодні роки, а також ті, яким довелося змінити місце навчання в результаті різноманітних реорганізацій навчальних закладів. «Люди вважалися студентами будь-яку кількість років, – згадував член-кореспондент

* Рябченко Ольга Леонідівна – канд. іст. наук, доцент, завідувача кафедрою історії і культурології Харківської національної академії міського господарства.

E-mail: lerche555@mail.ru

АН УРСР А.Утевський, який 1922 р. став студентом Харківського інституту народної освіти, – кидали навчання, нікому не повідомляючи, на рік – два, і знову відновлювали заняття без особливого дозволу»³. Наприклад, в Одеському медичному інституті, пропускна спроможність якого була не вище 800 осіб, на початку 1920/1921 н.р. нараховувалося 3800 студентів⁴. Серед них значною була кількість так званих «мертвих душ», котрі лише вважалися студентами.

Незважаючи на оголошену політику пролетаризації, «в роки 20–21 виші заповнили дрібнобуржуазний елемент [...] Вражала строкатість облич, одягу. Кого там тільки не було: молодь, що уникала служби в армії, синки і доні торговців, спекулянтів, діти колишніх чиновників, невдах офіцерів і просто білих, що переховувалися у стінах радянського вишу»⁵, – так характеризував студентський склад Харківського інституту народної освіти (ІНО) майбутній академік І.Буланкін.

Переповненість вищих навчальних закладів студентами, переважна більшість яких не могла похвалитися потрібним новій владі класовим походженням, призвела до закономірного процесу «розвантаження» вишів і реалізації політики пролетаризації. Із кожним роком держава все більше втручалась і контролювала політичне поле вищої школи, намагаючись досягти такого стану, щоби, за образним висловом А.Луначарського, виші були «якнайбільше загипнотизовані нашим комуністичним духом»⁶. Нова влада використовувала різні методи «гіпнозу», намагаючись виробити у молоді необхідне їй ставлення до подій політичного і громадського життя, сформувані нового радянського студента як соціальну реальність, як людину, яка б за своєю сутністю відповідала духу нового суспільства, його соціокультурним нормам. Відтак, цілком розумна мета – відкрити дорогу до вищої освіти дітям робітників і селян – вирішувалася не зовсім розумними методами⁷.

Уже восени 1921 р. всі виші України отримали спеціальну інструкцію з перереєстрації студентів. Мету її було визначено чітко: «Вияснення особового складу студентів вузів України, їх освітнього цензу і професійного стажу, успішності в заняттях, ставлення до радянської влади, реформи вищої школи, вияснення соціального походження, становища та матеріального забезпечення, а головне – звільнення вищої школи від елементів, які заважають її пролетаризації і гальмують вірне виконання нею своїх функцій, а саме від елементів контрреволюційних, злісних спекулянтів та академічно невстигаючих»⁸. Особливо пильно слід було проводити перереєстрацію студентів соціально-економічних та педагогічних закладів – інститутів народного господарства та народної освіти.

Із цього часу в усіх вищих навчальних закладах України розпочинається перманентна робота з виявлення і виключення небажаних для нової влади студентів. Про її систематичність свідчать як звіти навчальних закладів, так і єгодокументи. Колишня студентка Київського ІНО, письменниця Д.Гуменна відзначала, що чистки йшли одна за одною: «У мій лексикон почав входити цей новий досі термін. Це крилате слово почало пурхати на зборах, в оголошеннях, у комісіях»⁹. Крім оголошуваних загальних кампаній, у вишах працювали всілякі короткотермінові комісії з перевірки особового складу студентів – від реєстрації тих, хто воював у складі ворожих червоним армій до перереєстрації студентів-першокурсників, залишених на другий рік. Таким чином, майже кожному студенту, незважаючи на походження і партійну належність, довелося неодноразово проходити ці чистилища. Ініціаторами перевірок часто виступали і самі навчальні заклади¹⁰. Списки неблагонадійних студентів складалися і подавалися у місцеві комісії

партійними та комсомольськими осередками вишів, які до кінця десятиліття так і залишалися «політичним островом» у навчальних закладах. Саме їм належала провідна роль у впровадженні і контролі за виконанням політики радянської влади у внутрішньому житті вищої школи («Зусиллям ячейки студентство, так би мовити, було загнуждане, приборкане в його самостійницьких настроях. На загальних зборах ворожі виступи були виключені, резолюції з тих чи інших питань ухвалювалися одноголосно. Але за цією одноставністю ховалася ще глуха ворожість чи пасивність»¹¹).

До категорії «неблагонадійних» (або «чужих») потрапляла, перш за все, та молодь, яка не вписувалася в образ «нового студента», головним елементом котрого було пролетарське походження. Щоб мати можливість навчатися, багатьом студентам доводилося «конструювати» пролетарську ідентичність¹². Але всі ці конструкції з легкістю руйнувалися, коли ставало відомо про «недостойне походження», яке переслідувало людину, навіть якщо батьків уже давно не було на світі. Так, студентку четвертого курсу Харківського технологічного інституту А.Крушедольську, вихованку дитячого будинку, виключили з навчального закладу через батька-священника, який помер ще у 1907 р., коли дочці був лише один рік¹³. Студентка Київського медичного інституту Н.Журавель, яку «вичистили» з 5-го курсу, також писала: «Я не вважаю себе соціально-ворожим елементом тому, що, хоч мій батько і був заможним (мав приблизно 80–90 десятин), але, мені здається, що мене звинувачувати у цьому не можна, тому що мені було півтора роки, коли він помер»¹⁴. Трагедію таких молодих людей достовірно зображено у романі «суворого аналітика доби» – В.Підмогильного – «Місто» на прикладі «чужого» для радянського вишу студента Бориса Задорожного. Доля цього веселого і здібного юнака була повна злиднів та прикrostей саме через те, що «він мав необережність народитися від священника, що хоч і помер тому років із десять, але й цим не змив плями з синовієї честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне»¹⁵.

Чимало вихідців із «колишніх» намагалися старанним навчанням і активною участю у громадському житті довести відданість новій владі. Нерідко такі молоді люди дійсно щиро сприймали ідеали революції і намагалися йти в ногу з часом. Вища освіта була необхідною умовою для успішної інтеграції в радянське суспільство. Проте факт народження не в пролетарській родині важив більше, ніж переконання. Навіть учинки, які раніше вважалися «великими заслугами перед революцією» і за які легко можна було отримати відрядження до вишу, меркли перед «ганебним» походженням. «Чи можна знайти більш яскравий приклад бюрократизму», – дивувалися студенти. «Мене віднесли до нетрудового елемента, зовсім не беручи до уваги, що я [...] служив добровольцем у РСЧА два роки й неодноразово брав участь у боях», – писав студент Київського кооперативного інституту Л.Безрадецький¹⁶.

Це була гірка правда життя. Багато вихідців із «колишніх» змушені були жити окремо від своїх батьків, навіть відрікатися від них, але і це не рятувало від доносів та неприємностей. Наприклад, сина священника, студента останнього курсу Ніжинського ІНО М.Макаревського виключили за те, що він «не порвав стосунків із батьком». У своєму листі до Я.Ряппа (радянський діяч і педагог, співтворець системи народної освіти радянської України) юнак писав: «Від мене, як від прокаженого, тікають. Де я не просив роботу, скрізь указували на те, що я «вичищений», а як бути мені далі, як існувати? І все від того, що я, немовби, «не порвав зв'язку з батьком-священником». Клянусь чим завгодно, що мене без провини звинуватили. Мене зви-

нували, що я отримую засоби існування від батьків. Але я маю документи, що свідчать про протилежне»¹⁷. «Вовками в овечій шкурі» в роки навчання побувало чимало відомих у майбутньому людей, серед них С.Підгайний, І.Білодід, «соціально-ворожим» виявився К.Мигаль та ін. Щоб закінчити інститут, їм доводилося каятися у неіснуючих гріхах, підкреслювати свою відданість владі, корисність у майбутньому. Урешті-решт, після численних ходінь усіма колами бюрократії, виш усе ж удавалося закінчити, але часто не за три – чотири роки, а за значно триваліший термін чи навіть екстерном.

«Чужими» у 1920-х рр. легко могли стати студенти, яких відрізняла від загалу активна життєва позиція. Навіть у випадку щирого сприйняття ідей соціальної рівності, але не маючи бажання бути сліпою і мовчазною більшістю, така молодь, незалежно від походження, ставала «неблагонадійною». Їх внутрішній конфлікт найгостріше передано М.Хвильовим через образ «нової людини нашого часу» – студентки консерваторії Аглаї, «темнього походження», яке заважає їй навіть стати кандидаткою у комсомол. Вона – одна із тих, що, як гриби, виростають біля компартійних осередків і яких від природи покликано до кипучої діяльності. Аглая хоче бути творцем життя, але мріє творити його не так, як інші, а так, як його «творили хороші протягом тисячі років [...] Ви, звичайно, кажете, що я проповідую ідеологію нової буржуазії – хай буде по-вашому. Але й буде по-моєму, бо ми – я й тисячі Аглаї у спідницях та штанах – не можемо далі жити без повітря»¹⁸. Вона протестує проти підслуховування, доносів, вистежування, як виявів беззастережного служіння ідеям революції.

Як правило, у вишах такі студенти надовго не затримувалися, особливо наприкінці 1920-х рр. І річ не лише в «темньому походженні» – навіть із ним можна було, хоч і не зовсім спокійно, довітися до диплома. Потрібно було вести непомітне життя, розчинитися у загальній масі, не викликаючи підозри навіть зовнішнім виглядом, а, головне – не стати жертвою доносу. Тому одні, за словами Ю.Шевельова, жили «під страхом», щоб не виявили їхнього істинного соціального походження, не втручаючись у перебіг подій¹⁹. Інші, як видно зі спогадів Г.Костюка, намагалися протистояти необґрунтованим указівкам партосередків, пасивності і покірності більшості²⁰. Та в ті часи не прощалися прояви індивідуальності, власне бачення й аналітичне ставлення до дійсності, а, особливо, публічне висловлювання своїх поглядів, що відразу ж характеризувалося як «правий ухил», «троцькізм». Мовчання також не заохочувалося – подібна позиція характеризувалася як «примиренство». У Дніпропетровському інституті народної освіти, наприклад, таких «Аглай», що не бажали «жити без повітря», виявилася майже третя частина комсомольців – 135 осіб оплесками підтримали і проголосували за залишення в комсомолі студента Заборовського, який, протестуючи проти виключення із комсомолу свого товариша М.Галушки, не відрікся від нього на зборах осередку і подав заяву до бюро, в якій написав: «Прошу виключити мене із комсомолу і дати вільно мислити»²¹. Із такими поглядами і пролетарій, і звичайний обиватель легко перетворювалися на «соціально-небезпечних елементів», яким не було місця в радянській вищій школі.

Важко сказати, наскільки спокійно проходили чистки у вишах – одні студенти прекрасно почувалися та працювали «і в цій плутанині»²², в інших ламалися долі. Причому вичищали і «колишніх», і вихідців із пролетарського середовища, і тих, хто проливав свою кров на фронтах громадянської війни в лавах РСЧА, незалежно від походження. Наприклад, у Харківському медичному інституті багато студентів були незадоволені діями члена КП(б)У С.Шубіна – голови комісії з перереєстрації студентів-першокурсників, за-

лишених на другий рік, але відновлених у правах комісією Головпрофосвіти НКО. «Беручи участь у внутріакадемічних комісіях, виступаючи як відповідальний комуніст, він не втрачав нагоди, щоби не обізвати, не образити, не дати копняка безпартійній студентській масі, попри те, що вона значною мірою складається з пролетаріату, заслуговує, щоб її приваблював, а не відштовхував, осередок робітничої партії [...] Бюрократично, по-чиновницькому, не зважаючи на соціальне становище Шубін суто по-поліцейському викидає з радянського університету робітників і червоноармійців, що через голод і холод добралися до дверей вищої школи, грубо, зухвало обриває кожного, хто наслідуються йому перечити»²³.

До літа 1924 р. було проведено декілька перереєстрацій, у тому числі і короткотермінових, під час яких виявлялися «мертві душі» – студенти, які так жодного разу і не з'явилися в інституті. Крім того, було запроваджено підписку студентів на початку кожного триместру, що дозволяло виявляти тих, хто з різних причин не повертався до навчання. Як відзначав у своєму звіті ректор Одеського медичного інституту Л.Громашевський, при цьому «неодмінно витримувався соціальний принцип, що виявився у жорсткому підході до спекулятивних й авантюристських елементів, при максимальному наданні пільг робітникам і селянам, яких налічувалися одиниці»²⁴. Усього в цьому інституті на кінець 1923/1924 н.р., тобто до початку тотальної чистки, із 3800 залишилося 1378 осіб.

Незважаючи на значне скорочення кількості студентів, соціально-академічна перевірка, як ідеться у звіті Полтавського ІНО, що проводилася перед початком 1924/1925 н.р., не могла дати таких результатів, які б ґрунтовно змінили «фізіономію» студентського складу, «але моральне значення вона мала. Тих, хто залишився, вона змусила «підтягтися» в навчанні і «втягтися» у суспільну роботу»²⁵. Списки осіб, які не пройшли «чистку», під грифом «секретно» розсилалися до всіх вишів (і не лише радянської України). Наприклад, Кубансько-Чорноморський відділ народної освіти у серпні 1923 р. отримав від Головпрофосу України список 70 студентів Харківського технологічного інституту, виключених у результаті перереєстрації 3 березня і 2 травня 1923 р., із пропозицією «перерахованих в ньому осіб до вузів не приймати»²⁶.

Серед різноманітних чисток, які проводилися у першій половині 1920-х рр., слід виділити спеціально організовану кампанію для реєстрації студентів, які раніше служили у ворожих арміях. Навесні 1923 р. виші республіки отримали від ДПУ наказ вивісити оголошення такого змісту: «Усім офіцерам, воєнчиновникам, чиновникам воєнного часу, адміністративному складу, юнкерам і добровольцям старої армії, що служили свого часу в білих арміях, або лише проживали на територіях, зайнятих білими, Петлюрою, гетьманом, Денікіним, Колчаком та ін., а зараз є викладачами чи учнями у вишах (список додається), необхідно подати до губвідділів ДПУ на ім'я голови особливої комісії з розгляду клопотань заяви про залишення їх у школі. Термін подачі заяви – два тижні. Ті, хто не подасть заяв, будуть виключені з вишів»²⁷.

Після цього у вищій школі і на педагогічних курсах розпочали роботу спеціально призначені комісії з чистки колишніх білогвардійців, до складу яких обов'язково входив представник ДПУ. Звичайно ж, ті студенти, які могли приховати свою службу у білій армії, на комісію не подавали документи. Багато хто просто не приходив на засідання, після чого їх справи розглядала спеціальна комісія при Головпрофосвіті. Але на початку 1920-х рр. шанс залишитися в інституті такі студенти мали. Наприклад, із тридцяти осіб, справи яких розглядалися у Харківському інституті народного господарства 10 липня 1923 р., позбавили права навчання лише трьох – В.Левитського

(як добровольця денікінської армії), С.Дворникова та В.Бланка (як «активних робітників в арміях Денікіна і Врангеля»)²⁸. Решту залишили, указавши кожному на те, що «до цього часу не спокутував ганебної плями служби в армії Денікіна»²⁹. У цей час у вишах могли залишити і дезертирів-червоноармійців, якщо вони пред'являли рекомендації від членів партії або проявляли активність у громадській роботі. Пізніше навіть підозри про перебування в одній із ворожих радянському режиму армій – білій чи УНР – вистачало для виключення із вищої школи.

Навесні 1924 р. радянськими і партійними організаціями було розроблено нові правила «розвантаження» вишів і видано наказ, що ця робота не повинна мати форму офіційних чисток, а має проводитися планомірно протягом усього навчального року³⁰. Проте, як показала практика, вони все ж набули форми кампаній – весняної й літньої. У результаті систематичних перереєстрацій і чисток частина навчальних закладів, як, наприклад, Одеський медичний інститут, уже до початку «тотальної» соціально-академічної перевірки 1924/1925 н.р. змогла значно скоротити кількість студентів. Та, незважаючи на всі заходи, відсоток робітників і селян залишався надзвичайно низьким.

У серпні 1924 р. виші радянської України отримали низку секретних циркулярів та інструкцій щодо проведення соціально-академічної перевірки студентів. Для успішності її роботи створювалися губернські комісії, особовий склад яких визначався губкомами КП(б)У і затверджувався ЦК КП(б)У. У Харкові, Києві, Одесі і Катеринославі губернським комісіям дозволялося створювати підкомісії у відповідних закладах. Наприклад, до складу губкомісії з перевірки соціально-академічної успішності студентів Полтавського ІНО входили представник губкому КП(б)У С.Кириченко (він же був головою комісії), голова губпрофосвіти М.Фарбер, а також представники від комітету комсомолу, студентства³¹.

У таємній інструкції зазначалося, що соціально-академічна перевірка необхідна для забезпечення можливості нормальної роботи вишу з огляду на його надзвичайне перевантаження³². Метою перевірки було з'ясування як соціального складу, так і відповідності кожного студента тим завданням, які ставить виш – академічна успішність, активність і відвідування занять, ступінь участі у громадській роботі, суспільно-політичний розвиток, причина вступу до вищої школи, професія до вступу тощо. Безумовному виключенню підлягали ті особи, які проявляли себе «як антипролетарський елемент, вороже налаштований до постанов радянської влади». Водночас у додатках вказувалося, що звільнення з інститутів пролетарського студентства допускається у крайніх випадках, після всебічного розбору причин академічної неуспішності. Студентам, які навчалися більше встановленого терміну, пропонувалося закінчити виш до 1 січня 1925 р. Чітко було визначено і відсоток скорочення кількості студентів по вертикалях. Найбільше планувалося виключити слухачів медичних інститутів: Харківського – 30%, Київського – 25% і Катеринославського – 20%. Відсоток скорочення визначався пропускною спроможністю того чи іншого вишу, змінити його можна було лише з дозволу центральної комісії.

Губернськими комісіями затверджувалися відповідні плани роботи на місцях. Пропонувалося переглядати категорії студентів: а) вихідців із «крупних власників торгово-промислових капіталів»; б) вихідців із «колишніх» – дворян, купців, духівництва і чиновництва; в) вихідців із дрібних торгівців і кустарів та взагалі осіб «дрібнобуржуазного походження». На засіданнях комісій давалися чіткі вказівки, що «на першому місці стоїть розвантаження і одночасно проводиться чистка», що «пролетарський елемент виключається у крайньому випадку, якщо він не подає надії на те, що зможе навчатися і закінчити навчальний заклад, і потім хворі,

які не підлягають лікуванню». Стосовно дітей викладачів, то їх пропонувалося також піддавати чистці, а «явно чужий елемент виключати»³³.

Незважаючи на вказівки Укрголовпрофосвіти провести соціально-академічну перевірку у термін з 5 вересня по 5 жовтня 1924 р., крупним вишам за місяць завершити таку роботу було неможливо, тому у більшості із них вона затягнулася до середини листопада. В Одеському медичному інституті, наприклад, вона тривала з 21 серпня по 15 листопада, усього було проведено 38 засідань, із них останні 24 – під керівництвом ректора Л.Громашевського. Підкомісії більшості київських вишів також закінчили її в середині листопада.

Процедура чистки проходила шляхом індивідуального опитування тих студентів, яких викликали на спеціальні засідання місцевих комісій для перевірки студентського складу. Наведемо два приклади зі слів самих студентів різного соціального походження. Перший опис належить академічно успішному студенту II курсу Київського інституту народного господарства Б.Палію, робітникові за походженням: «Настала осінь 1924 р. «Чистка». Я спокійний. До «елементів» не належу. Збираюсь переходити на 3-й (тоді останній) курс. Викликають мене серед інших в «комісію». «Комісія» в особі якогось невідомого мені досі гр-на в пенсне і з портфелем під пахвою розмовляла зі мною. Говорили ми про Чжан Цзіміна, про зловредність 2-го Інтернаціоналу, про Кибальчича, Перовську, додану вартість [...] О, я знайшов в особі комісії цікавого співрозмовника з соціально-економічних і політичних дисциплін (а я до того часу вже склав повний курс цих наук). Задоволений, я пішов. Через пару днів дізнаюся, що мене виключено за [...] «непридатність до діяльності на залізничному виробництві» (мотив виключення). Із цього і почалися мої поневіряння. Заява за заявою, апеляція за апеляцією, довідки, свідчення [...] Усе мною було доведено, але [...] мене так і не поновили»³⁴. Інший опис відомий нам зі слів української письменниці Д.Гуменної, яка також була академічно встигаючою: «Я з душевним тремтінням ішла на першу чистку і думала, що це тільки я одна така [...] Я мучилася. Від мами успадкувала я огиду до брехні й органічне невміння брехати. А тут треба було всю свою душевну силу мобілізувати, щоб казати не те, що в дійсності. В дійсності ж на наших воротах у Жашкові висить список «нетрудового елемента, позбавленого права голосу», і там прізвище Кузьми Гуменного, а я хоробро, з корчами біля серця і протестом всієї душі проти моєї брехні стою ось під дверима, йду на комісію і збираюсь казати [...] Одноокий Бровченко з чорною латкою на оці питає мене, хто мій батько. Брешу: «Селянин». «Скільки десятин землі?». Не брешу: «6 десятин». «А, признайтесь, – ви попівна?». «Ні!» – не брешу. «Є родичі за кордоном? Можете йти». Ну, якось пройшло. Я ще студентка. В списках вичищених я себе не знайшла»³⁵.

Як свідчить статистика окремо взятих вишів, не всі вони дотримувалися встановленого республіканським Наркомосом відсотку, перевищували його. Багато навчальних закладів за допомогою комісії із соціально-академічної перевірки нарешті змогли взяти на облік все студентство, завести особові справи на наявну молодь, виявити «мертві душі», які давно не відвідували занять. У Київському ІНО, наприклад, таких виявилось близько 500 осіб, що разом із 250 звільненими як «непідходящий елемент» зменшило кількість студентів до 1868³⁶. Вражає факт, що у звітах багатьох вишів вказувалося на майже повну неуспішність студентів. Так, ректор Київського ІНО О.Карпеко відзначав, що більше двох третин мають академічну заборгованість, не поодинокими були випадки, коли студент рахувався на III курсі, а склав лише один – два предмети за I-й і якщо «всіх невстигаючих відрахувати, то в КІНО, мабуть, нікого не залишилося б»³⁷. У звіті Полтавської губернської комісії, яка одночасно виконувала функції підкомісії по ІНО, ішлося, що на

початку роботи було зафіксовано повну академічну неуспішність і низький загальний рівень розвитку студентства. Переважна більшість молоді не виконала мінімуму академічної роботи, наміченого факультетською комісією навесні. Відтак довелося знову знизити загальний рівень академічних вимог і, незважаючи на це, 96% всіх виключених проходили по лінії академічної неуспішності³⁸. Визначити за цими даними достовірність інформації практично неможливо. Наприклад, із того ж Полтавського ІНО під час цієї перевірки «як академічний та громадський баласт» було виключено цілком встигаючого студента ІІІ курсу К.Мигаля* – вихідця із справді незаможної селянської родини, який «здав не тільки необхідний мінімум зачетів для переходу на вищий курс, а й 4 зачети зверх його, а також активно відбував усі необхідні практичні заняття»³⁹. Реальною ж причиною виключення успішного студента, на нашу думку, стали його симпатії до Української комуністичної партії (УКП), кандидатом у члени якої він був.

На початку 1920-х рр. академічна неуспішність і тривале перебування у стінах вишу були чи не найбільш популярними мотивами виключення. У молоді такі формулювання викликали особливий гнів і обурення. На перший погляд, здається, усе логічно – не склав необхідного для переходу мінімуму, числишся декілька років на одному курсі – уступи місце іншим. Та виключені студенти масово опротестовували рішення комісій перш за все тому, що у більшості випадків комісії не брали до уваги об'єктивних причин, що не дозволили їм вчасно опрацювати матеріал. Голод, епідемії – ці вічні супутники воєн і розрухи – на тривалий час відривали молодь від навчання, перед цими стихіями всі були рівні: і пролетарі, для яких двері вищої школи були відчиненими, і озлиднілі «колишні», які будь-якою ціною намагалися здобути освіту. «Правда, я прийому 1920 р. і також правда, що я перейшов на ІІІ курс, але хто ж міг навчатися в голодовку?», – з обуренням писав студент Катеринославського медичного інституту М.Зубенко, який через матеріальну скруту два роки не міг навчатися й, до того ж, протягом 1920–1923 рр. тричі перехворів на тиф⁴⁰. Тому насправді, як зазначав ректор Одеського медичного інституту Л.Громашевський, досить часто під поняття «академічної малоцінності» підводилася втрата студентом одного року навчання, у результаті чого страждала молодь із достатньою успішністю. Справжньою ж причиною «вичищення» була незначна участь у громадській роботі. Звільнення через академічну неуспішність у прямому сенсі цього визначення мало місце в поодиноких випадках. Встигаючі студенти, яких виключали за неуспішність, могли за допомогою довідок оскаржити це, але не у всіх вишах їх видавали. Наприклад, ректор Київського ІНО прямо заборонив видавати ці документи⁴¹. А студент ІV курсу Одеського медичного інституту М.Дорфман, що був виключений місцевою комісією «як суспільно малоцінний елемент», надав довідку, в якій зазначалося, що у його справі «ніяких матеріалів, крім протоколу місцевої комісії з перевірки, що характеризують його як антирадянський елемент, немає». Після розгляду апеляції його було звільнено «як академічний баласт»⁴². Губернська комісія припинила дискусію, винісши свій вердикт: «Академічний баласт і антирадянський елемент».

Зважаючи на те, що списки виключених вивішувалися не відразу після засідання комісій і без зазначення причин виключення, повідомлення про звільнення «кожен студент зустрічав із сильним хвилюванням. Дехто плакав

* Мигаль Кирило Григорович (1904–1979 рр.) був поновлений у правах студента Полтавського ІНО Центральною комісією зі студентських справ (його справа переглядалася двічі), у майбутньому став кандидатом історичних наук, доцентом, а у 1943–1944 рр. був деканом історичного факультету Харківського університету.

і істерично викрикував: «Навколо брехня і неправда», «Необхідно організуватися», «Так туманити дорослих людей не можна». Молодь вимагала чітко формулювати мотиви позбавлення права навчання, але в Київському медичному інституті, наприклад, «члени комісії не реагували на вимоги студентів, вони навіть не вважали за потрібне говорити з виключеними. Коли ж урешті-решт було оголошено причини виключення, враження від них залишилося у студентів неприємне. Наприклад, студенту, який працював на виробництві, оголосили, що його виключено за відсутність стажу. Ширилися чутки, що із медичного інституту мають виключити 900 осіб⁴³.

Рішення місцевих комісій викликали гнів та обурення в однієї частини студентства, паніку – в іншої. Масштаб трагедії «маленької людини» важко виміряти статистикою, як і передати душевний стан виключеного з вишу. Розпач і зневіру донесли до нас спогади Д.Нитченка: «Який то жах – зразу відчувти, що ти опинився за бортом життя, що ти нікому не потрібний, відчувти й бачити, як від тебе всі тримаються осторонь [...] Кілька днів я ходив, як прибитий, під страшною депресією. Я бачив, що життя для мене закінчене. Увечері я пішов на вокзал із наміром кинутися під поїзд. Ходжу по перону і чекаю першої нагоди. Нерви напружені, душить мене страшна розпука, хоч я в житті нікому ще не зробив жодного зла, але мушу гинути⁴⁴. Ми знаємо немало прикладів самогубства студентів як реакцію на несправедливість. Добровільно позбавляли себе життя навіть через залишення на повторний курс, як це вчинила студентка Полтавського ІНО О.Кальна, яка, за словами її матері-селянки, «не мала змоги перенести це лихо»⁴⁵.

Виключені із київських вишів, відзначав начальник Київського окружного ДПУ Іванов, налаштовані озлоблено і нервово. Окремі студенти висловлювали думки про помсту і терор. У медичному інституті група студентів спробувала закликати, шляхом розповсюдження прокламацій, до терору над «учасниками перевірочних комісій, які, нібито, чинять над ними насилля»⁴⁶. Багато студентів пов'язували пожежу в КПП з діями виключених, а деякі із них говорили, що «це потрібно робити і в інших вузах». З'явилися листівки такого змісту: «Товариші студенти! За час нашого перебування в стінах інституту ми випили гірку чашу насилля й, нарешті, 1924 рік нам пропонує випити її до дна. Знущаються над особистістю, топчуть її ногами, нас душать за горло, щоб ми голосували «одноголосно» – Гринюки, Карпуси, Герасимови, Кислюки та інша сволота за наказом «з центру» творять свою кайнову справу. Людей, які голодували, які у неймовірно скрутних умовах гризли граніт науки, позбавляють можливості користуватися результатами своєї праці. Нам кинули виклик, ми, студенти, його приймаємо. Не хникати, не принижуватися, а діяти повинні ми, не демонстраціями на вулицях, де ми безпомічні, а озброєною рукою терориста ми цих жалюгідних боягузів-негідників зможемо змусити себе поважати. Ми будемо такими ж безжальними, як безжальні вони з нами. До дії, товариші студенти! Група студентів. Гринюки, Карпуси і К° «мементо морі»⁴⁷. Студенти цього інституту навіть збиралися звернутися по допомогу до місії тред-юніонів, яка прибула в цей час до Москви і мала відвідати Київ.

Листівки із закликом до молоді «прокинутися від зимової сплячки» з'явилися і в Харківському медичному інституті: «Пам'ятайте, що ми – сила, що ми зможемо змусити з собою рахуватися, пам'ятайте, що наше «я» зможуть почути не лише тут, але і там. Пам'ятайте, що лише рішучістю дій ми зможемо досягнути своєї мети і знищити «соціалістичних народних робітничо-селянських погоничів»⁴⁸.

Звичайно ж, найбільш активні студенти, які протестували проти чистки, були заарештовані. Стовідсотковому пролетарію О.Давиденку, брати якого

загинули на фронтах громадянської війни, перебуваючи в лавах Червоної армії, за розповсюдження листівки-протесту довелося «закінчувати навчання» на Соловках⁴⁹. А за словами В.Бруновського, який 1926 р. міг вести точну статистику страт ДПУ у Бутирській тюрмі, у 1926 р. із Києва у цю тюрму було привезено 76 «бандитів», серед них – 8 студентів, які організували протест проти академічної чистки. Усі вони були страчені⁵⁰.

Поновленням студентів спочатку займалася спеціально створена при Головпрофосвіті центральна комісія у студентських справах. На засіданні президії Укрголовпрофосвіти від 10 травня 1923 р., у зв'язку з великою кількістю звернень, було прийнято рішення про організацію при губернських відділах профосвіти губкомісій у студентських справах, які й мали вирішувати питання виключення, поновлення та звільнення від плати за навчання. Рішення цих комісій пропонувалося вважати остаточними і обов'язковими для всіх навчальних закладів губерній⁵¹. Та майже всі студенти намагалися добитися права на апеляцію саме у центральній комісії, де, на відміну від губернських, із більшою увагою ставилися до причин виключення з інститутів і без відповідних документів та довідок не підтверджували рішення про виключення. Як говориться у звіті цієї комісії, із початку її роботи по 18 грудня 1923 р. розглянуто 359 заяв, усього ж їх було подано 486. Із них лише 36 стосувалися звільнення від плати за право навчання, решта були присвячені питанням відновлення і зарахування на навчання. На кожному засіданні розглядалося по 30 заяв студентів, причому у більшості випадків рішення були позитивними, задовольнялися клопотання 24 студентів⁵². В інших звітах наводяться інші показники. Так, аналізуючи діяльність цієї комісії за 1923/1924 н.р., із 2766 заяв лише 500 були присвячені питанням відновлення у правах студентів. Із них задоволено 228 клопотань (45,6%), а у 272 випадках (54,4%) відмовлено⁵³. Простежити реальну кількість відновлених практично неможливо, тому що справи багатьох студентів розглядалися не один раз і часто задовольнялися через декілька років.

Найбільша кількість заяв надходила у цей період із харківських вищих навчальних закладів – технологічного (110) і медичного (111) інститутів. Студенти цих вишів навіть подали до комісії колективну заяву, яку підписали двадцять осіб із медичного і 8 – із технологічного інститутів. У ній підкреслювалася несправедливість постанов перевірочних комісій і ставилася вимога участі студентів при розгляді справ⁵⁴. Як правило, на засідання комісій запрошувалися лише представники правління вишу. Не поодинокими були випадки, коли ректори захищали своїх позбавлених прав на навчання студентів і надавали їм позитивні характеристики⁵⁵.

Статистичні дані стосовно соціально-академічної перевірки 1924–1925 рр. також фрагментарні і надзвичайно суперечливі. Як зазначає О.Лаврут, за 1924/1925 н.р. перевірку пройшло 27 603 особи, з яких 6429 були «вичищені» губернськими комісіями (25% перевірених), із них 1624 подали апеляції (25,3% «вичищених»), і лише 567 осіб було поновлено в правах студентів (8% «вичищених» або 35% тих, що подали апеляції)⁵⁶. Та багато джерел різного походження вказує, що майже 90% виключених були згодом поновлені у правах. Особливо цей факт шокував встигаючих студентів пролетарського походження, які добивалися відновлення прав. Згаданий вище Б.Палій так описував свої пригоди: «Я тоді подумав так: «Вищі переповнені, розвантаження необхідне. Комуś потрібно піти». А я знав, що багато моїх товаришів служили в армії, мали бойові заслуги – я в армії не служив. Вони повинні залишитися [...] Я подав окрвоєнкому заяву і пішов в армію»⁵⁷. Та після демобілізації його не відновили у правах студента Київського інсти-

туту народного господарства. «Як мені було прочитати це, коли я знав, що практично всі виключені у 1924 р., навіть багато із «елементів», відновлені, що знову поступили в інститут сотні непачів; для мене ж місця не знайшлося! [...] Я, звісно, не смію стверджувати про наявність у даному випадку системи протекціонізму і свавілля [...] речі, що кояться, недоступні для мого розуміння»⁵⁸. Лише після кількох звернень до центральної комісії й особисто наркома освіти йому вдалося добитися відновлення у правах студента.

Статистика окремих вишів, віднайдена нами, також свідчить про те, що переважна більшість студентів після осінньої чистки 1924 р. була відновлена у правах. Так, з Одеського медичного інституту з 1 вересня по 20 листопада того року було виключено як «соціально непригодний елемент» 85 студентів, 45 – як «академічно невстигаючих», 32 – на один рік і 2 – на два роки⁵⁹. Ректор цього закладу відзначав, що 92 виключених студенти відразу ж подали клопотання про надання їм права апеляції до центральної комісії⁶⁰. І якщо наприкінці 1924 р. було вирішено направити до неї лише 40 апеляцій, то 22 серпня 1925 р. туди було надіслано, відповідно до інструкції про порядок відновлення колишніх студентів, клопотання і документи майже всіх виключених у ході чистки. Наприклад, із 62 відрахованих студентів I курсу правління Одеського медичного інституту було проти відновлення лише 3 «через повну непригодність» до навчання у виші, яких також згодом було поновлено у правах⁶¹. Це навіть змусило ректора направити у центральну комісію протест правління проти таких дій⁶². Наприклад, із приводу відновленого у правах студента С.Торговицького зазначалося: «Ця постанова є нічим не виправданим привілеєм стосовно слабовстигаючого і який не має ніяких особливих заслуг студента [...] що матиме надзвичайно сумні наслідки, оскільки студенти на таких прикладах переконуватимуться, що потрібно лише з'їздити до Харкова для того, аби задовольнити свої безглузді і незаконні претензії»⁶³.

Аналогічними були клопотання і за «вичищених» студентів старших курсів, оскільки в інституті були вакантні місця. Лише студентів, виключених із IV курсу, пропонувалося відновити з початком 1926/1927 н.р., тому що на цьому курсі вільних місць не було.

«Як можна було із виключених відновити 95% студентів?! Це ж синки непманів, поміщиків, торговців!»⁶⁴, – на це питання ніхто так і не дав відповіді. Можливо, саме масове незадоволення діями місцевих перевірочних комісій, що набирало активного характеру, і спонукало центральну комісію у студентських справах, не без відома влади, звичайно, піти на цей крок.

Сотні студентів зверталися до комісій з останньою надією на відновлення прав, адже для того, щоби мати можливість навчатися, багато із них змушені були порвати стосунки з родичами, відмовитися від батьків, постійно доводити свою лояльність до радянської влади активною громадською позицією тощо. Коли комісія підтверджувала рішення про виключення, молодь писала листи до наркомів освіти, юстиції, їх заступників і навіть до Н.Крупської чи А.Луначарського⁶⁵. Стилістика цієї кореспонденції (безпосередність, що межує з панібратством, намагання «вилити душу») справляє враження. Особливості лексики, наведений фактаж не лише надзвичайно цікаві, але і досить важливі з погляду відтворення загальної атмосфери тих років. У багатьох випадках вожді показували свою турботу про «маленьку людину». Та отримавши «згори» дозвіл на продовження навчання, потрібно було ще подолати спротив на місцях. Якщо у першій половині 1920-х рр. ректори могли прийняти рішення «ні нашим, ні вашим» – «відмови у відновленні бути не може, за відсутністю місць прийнятим бути не може»⁶⁶, що справді було викликане розвантаженням вишів і відсутністю в них місць, то у другій полови-

ні того десятиліття, коли практика чисток набула нового змісту, це свідчило про наростання внутрішньополітичної кризи у навчальних закладах.

Аналіз різного роду джерел указує на те, що наприкінці 1920-х рр. навіть проти поновлених вищими органами влади УСРР студентів у вишах розгорталася кампанія опротестування – як із боку адміністрації, компартійних осередків навчальних закладів, так і студентських організацій. Не завжди правління вишу зважало на постанови про відновлення у правах виключених студентів. Правління інститутів, комсомольські та профспілкові організації наполягали на своїх рішеннях – виникали конфліктні ситуації. Наприклад, центральна комісія у студентських справах двічі (6 лютого і 24 квітня 1929 р.) розглядала заяву студентки Харківського геологічного і землевпорядного інституту О.Краснокутської, позбавленої права на навчання «як соціально ворожий елемент, що утаїв соціальне походження і не проявився з громадського боку», і поновлювала її у правах, а комфракція інституту опротестовувала рішення комісії⁶⁷. Щоби не конфліктувати з комуністами, було навіть ухвалено рішення цю студентку «перевести у другий вуз, якщо є такий факультет», але й це не допомогло. Після повторного виключення О.Краснокутська звернулася з клопотанням про поновлення до наркома освіти М.Скрипника, постановою якого її знову було відновлено у правах студентки. У відповідь правління Харківського геологічного і землевпорядного інституту 17 вересня 1929 р. прийняло рішення «доручити ректорові Каплану довести до відома Скрипника про факти, що є на Краснокутську»⁶⁸. Доведена до відчаю студентка по-своєму відреагувала на постійні утиски з боку комосередку, показуючи їм дулі та примовляючи: «Ось комуністам, а їх не боюся. За мене комісія НКО»⁶⁹. У травні 1929 р. на засіданні правління того ж інституту з нього було виключено студента IV курсу агрономічного факультету О.Сербина, оскільки сільрада клопоталася про те, щоби цьому студентові не надавали прав радянського фахівця, указуючи на «тяжкі гріхи» його молодості: «У 1919 р. скривався у с.Жовтневому у дяка Роленка. Напиваючись п'яним, їздив верхи на селянах»⁷⁰. 8 липня 1929 р. центральна комісія у студентських справах підтвердила виключення його з інституту з резолюцією: «Випускати аграрником-колективістом на село недоцільно та шкідливо». На прийомі у заступника наркома освіти республіки А.Приходька, ураховуючи позитивні відгуки про профспілкову роботу О.Сербина та обіцянки проводити антирелігійну пропаганду, було ухвалено рішення «видати посвідку про закінчення теоретичного курсу, а через 5 років – диплом, коли Сербин виправдає надії громадян на радянської республіки»⁷¹. Але в інституті ця постанова була «прийнята у штики», пішов галас у пресі й рішення А.Приходька опротестоване в «Комсомольці України» від 18 вересня 1929 р. У результаті 2 лютого 1930 р. було вирішено, що «від послуг Сербина можна відмовитись»⁷².

Виявляти «соціально-ворожих елементів» серед студентства допомагали загони «легкої кавалерії» – «особливий тип летючого неофіційного контролю», спеціальні групи комсомольців, які повинні були «влізати у самісіньке серце зловживань [...] заскочивши ворога на місці злочину»⁷³. Саме так визначав їх призначення ініціатор створення цього масового руху М.Бухарін у своїй доповіді на VIII з'їзді ВЛКСМ. Результати ж роботи «легкої кавалерії» викликали шок в академічному середовищі. Академік С.Єфремов у своєму щоденнику занотував: «А в Києві по школах заведено «легку кавалерію». Це засоби комсомолії, що ставить собі завданням шпідонаж, висліджування і, звісно, донос у належне місце про все, що їм не до вподоби. Тепер, правда, кажуть «заява», а не «донос» – слів бояться. Легко зрозуміти, що може така «легка кавалерія» з

таких «многонадійних» юнаків накоїти. Уже по газетах трапляються наслідки наскоків їхніх. Уже дійшло, кажуть, навіть аж до конфліктів поміж «легкою кавалерією» та комсомольцями по тих школах, на які зроблено «лихих набегів». Якийсь жах, непроглядний морок запанував, в якому загинули всі й матеріальні, і моральні цінності. Докотилися вже до самого краю, а далі нікуди вже падати»⁷⁴. Ватаги «легкої кавалерії» створювалися при бюро ЛКСМУ кожного вишу для «виявлення соціального стану студентства». Представництво від «легкої кавалерії» було обов'язковим під час роботи різноманітних комісій, а, особливо, коли йшлося про чистку студентського складу. Часто саме до «кавалеристів» пильні прихильники «чистоти» студентських лав надавали різного роду свідчення про «непідходящих типів». «Недріманні очі» засипали листами-доносами й вищі інстанції, адже не могли змиритися з тим, що поряд могли перебувати люди з іншого соціального середовища – «замасковані вороги», «яких і близько до вузів не треба допускати».

Нерідко такі свідчення були брехливими. Це був дієвий спосіб, наприклад, позбутися конкурента чи задовольнити власні нездорові амбіції. Затуманювали голову чиїсь успіхи, або, приміром, житлова площа. Інколи вдавалося «відмитися» від наклепу, але чого це коштувало! Так, студенту третього курсу Київського інституту народного господарства М.Грушкіну довелося збирати довідки для поновлення на навчання лише тому, що однокурсник А.Костоглодов, до того ж, комсомолец і кандидат у члени КП(б)У, мав із ним особисті порахунки через дівчину. Із цього приводу вони вже з'ясовували стосунки навіть за допомогою зброї. Коли ж це не допомогло невдаха спробував перевірений метод – адже якщо і не виключать, то нерви попсують неодмінно! Справа розглядалася пізніше й дійшла до центральної комісії, де, нарешті, виявилось, що батько М.Грушкіна ніколи не був куркулем, а також не служив у поліції, охоранці та жандармерії⁷⁵, як повідомляв «пильний» А.Костоглодов.

У періодиці студентів відкрито закликали до доносительства: «Є випадки, коли комсомолец знає про приховування соціального стану, але мовчить. На мою думку, треба всім студентам, як тільки хто знає про кого щось непевне, так і подавати заяву. Бо що то за студент, коли він не турбується за чистку свого вишу»⁷⁶. І все ж були сміливці, котрі, незважаючи на небезпеку бути виключеними з інституту за недонесення, знаходили у собі сили мовчати⁷⁷. Так, серед причин виключення студента III курсу Одеського інституту народної освіти Липка було те, що знаючи, де навчаються діти колишнього пана з його села, він відмовився про це заявити⁷⁸.

2 серпня 1928 р. до редакції газети «Комуніст» надійшов лист члена КП(б)У Б.Ярославського із села Срібне Прилуцького округу, в якому дописувач пропонував пильніше перевіряти соціальний стан абітурієнтів, звертаючи більше уваги не лише на знання, а й на соціальний стан: «Для того, щоби знати соціальний стан, потрібно враховувати, що мали до революції [...]. Оскільки цього не вимагають навчальні заклади, то діти заможних, користуючись посвідченнями і під маркою середняка, а то і «незаможника», пролазять до різних вузів»⁷⁹. Автор листа пропонував у посвідченнях, крім землі, зазначати будівлі, робочу і неробочу худобу, сільськогосподарський реманент, суму податку тощо. Крім того, «щоб уникнути зловживань із боку сільрад, посвідчення повинні бути затверджені райвиконкомом». Також пропонувалося вимагати від молоді політичну характеристику, затверджену районним партійним комітетом. Ураховуючи цей лист і той факт, що до редакції почали надходити численні довідки на тих студентів, що їх «не повинно бути у пролетарських вузах, які виховують майбутніх фахівців із пролетарською ідеологією», редакція «Комуніста» у квітні 1929 р. звернулася

безпосередньо до наркома освіти М.Скрипника із пропозицією «прийняти до уваги питання», що їх порушив автор, і повідомити про вжиті заходи⁸⁰. Саме з того навчального року, за повідомленням Укрпрофосвіти, було «вдосконалено анкету для вступників, а також вироблено спеціальну довідку, де повинно бути докладно зазначено про соціальний та маєтковий стан до революції і зараз. Крім того, прийом заяв призначено з 1 травня із тим, щоби можна було на місці перевірити документи вступників»⁸¹.

Кінець 1920-х рр. пройшов під гаслом боротьби зі студентами, батьки яких (або вони самі) були позбавлені виборчих прав. Правління інститутів діяли відповідно до постанов Наркомосу УСРР «Про доцільність виключення студентів останніх курсів за соціальним станом»⁸² та «Про порядок, як перевіряти соціальний склад студентства вузів»⁸³. Наголошувалося на тому, що цю роботу потрібно проводити не як кампанію, а як щоденну глибоку очистку вишів від «чужого, ворожого нам елементу»⁸⁴. Зазначалося, що всіх студентів перших та других курсів, позбавлених виборчих прав, слід виключати з інститутів, а студентів останнього курсу – позбавити стипендії (якщо її вже було виплачено, то гроші необхідно було повернути). Наприклад, студенту Одеського політехнічного інституту І.Блоху, який уже завершив навчання, комісія з чистки, урахувавши інформацію про соціальний стан його батька, постановила не видавати диплома, доки він не заплатить за повний курс навчання в інституті⁸⁵.

Для проведення процедури чистки, як і раніше, в інститутах діяли комісії з перевірки соціального складу студентів, але паралельно із представників комсомольського і партійного активу було створено «тройки», які збирали компрометуючий матеріал на «неблагонадійних», або, як почали говорити у цей період – «примазавшихся» студентів. Обов'язковою була присутність і членів «легкої кавалерії». Засідання комісій проходилися регулярно, на кожному із них розглядалися десятки особових справ. Бралася до уваги будь-яка інформація – відкрита та анонімна. У тих умовах, коли в установах було вдосталь платних і добровільних «інформаторів», щось приховати було складно, навіть якщо приховувати було нічого.

7 травня 1929 р. на нараді Волинського окружного партійного комітету відзначалося, що перевірка соціального складу студентів останнім часом отримала відповідне місце в роботі вишів. Пропонувалося проводити її й надалі у плановому та систематичному порядку. Водночас указувалося, що про всі випадки виключень правління вищих навчальних закладів повинні інформувати загальностудентські збори, більше висвітлювати питання чисток студентського складу в періодиці⁸⁶.

Як показала практика, студенти виключалися апаратним порядком. Причини, як і раніше, формулювалися невиразно, у загальних рисах. Права навчатися нерідко позбавляли студентів старших курсів, навіть тих, хто при вступі не приховував свого соціального походження і справно вносив плату за навчання⁸⁷. У багатьох випадках відраховували безпідставно, тому студенти, зібравши необхідні довідки, домагалися скасування цих рішень. Відзначаючи несерйозне ставлення багатьох вишів до виключених, заступник наркома освіти УСРР А.Приходько у пояснювальній записці з приводу проведених ним відновлень «соціально ворожих елементів» писав, що «студентів виключають за те, що «їли кутю», «як синів дворянина-кулака», коли з'ясовується, що цей кулак був старим народовольцем 70–80-х років, сидів у в'язниці 10 років, де й помер. Є випадки, коли студента виключають за приховування соцстану, а документально він усе це спростовує, або в обвинуваченнях правлінь ми зустрічаємося з такими фактами: «посварився на виробництві з комсомольцем» або «писав, що батько службовець, а в дійсності він був бухгалтером у маєтку»

і т.ін. Прикладів багато. Такий підхід довів уже двох студентів до самогубства, НКО зараз у цьому напрямку проводить слідство»⁸⁸.

Як свідчать матеріали центральної студентської комісії, за період із грудня 1928 р. по жовтень 1929 р. було поновлено в правах по 20% студентів I і IV курсів, по 30% студентів II і III курсів. 248 осіб із поновлених становили «колишні», «інші», «крамарі», «сини попів і куркулів» тощо⁸⁹. Як і раніше, багато справ залишалися на перегляд до отримання відповідних матеріалів. Тому часто виключені студенти отримували право на навчання після кількох розглядів їхніх справ у комісії, втративши при цьому рік чи два. Стосовно осіб, позбавлених виборчих прав, то їх поновлювали у складі студентів у разі повернення їм цих прав. Згодом це було закріплене постановами ЦВК СРСР від 22 березня 1930 р.⁹⁰ і ВУЦВК від 5 квітня 1930 р. та розповсюджувалося на молодь, виключену із вишів починаючи з 1928/1929 н.р. А студенти, виключені через позбавлення виборчих прав їхніх батьків, поновлювалися лише у тому випадку, якщо батьки не провадили активної боротьби проти радянської влади. Проте поновлення було можливе тільки у тому випадку, коли студент довів, що він повністю порвав зі своєю родиною⁹¹.

Безпідставні звинувачення і виключення із вищої школи були своєрідним знаряддям для підтримки серед студентства стану страху і непевності. Підливала оливи у вогонь і преса, постійно друкуючи списки «вовків в овечій шкурі»⁹², «тарганів у шпарах»⁹³, та наголошуючи, що їх до «наших вузів пролізли сотні й тисячі». Характеризуючи студентський склад, пропагандистська машина небезуспішно використовувала таку нову лексику, яка раз і назавжди закріпила в масовій свідомості негативний образ «соціально-ворожого» студента. У цьому випадку ми також бачимо яскраві прояви зооморфізму як складової частини міфологізації суспільних процесів. Дослідники відзначають, що порівняння з тваринами об'єкта, що висміюється, було давнім і надзвичайно ефективним прийомом, спорідненим із карикатурою та байкою⁹⁴. Це підтверджується словами одного зі студентів того часу (у майбутньому – відомого літературознавця С.Крижанівського), який говорив, що «здебільшого ми в ці стереотипи вірили, рівень нашої наївності і довірливості був тотожний рівню нашої дурості»⁹⁵.

Таким чином, у політичному просторі вищої школи 1920-х рр. бути «чужим» («соціально-ворожим», «вовком в овечій шкурі») зовсім не значило лише мати непролетарське походження. До цієї категорії молоді в основному потрапляли ті вихідці із «колишніх», робітників чи селян, які, чітко вибудовуючи свою життєву мету, не бажали бути бездумними реалізаторами пролетарського світогляду і котрих пригнічували «стандартні фрази виступів, мертвечина, без живого просвіту думки»⁹⁶, бездушність і штучність. Вони, на противагу іншим, наважувалися не лише висловлювати своє бачення дійсності, а й намагалися протистояти сліпим виконавцям волі партії, що могли, за висловом М.Хвильового, лише «комсомолити у пустопорожнє». Саме проти цієї категорії молоді і спрямовувалися постійні перереєстрації або чистки особового складу вишів, що не могли кардинально змінити «фізіономію складу студентства», але були дієвим методом морального пресингу, надійним способом подолання відкритого опору студентів і плекання «єдиного вірного світогляду» без будь-яких проявів власної ініціативи у майбутніх будівничих «нового суспільства».

¹ Fitzpatrick S. Ascribing Class: The Construction of Social Identity in Soviet Russia // Journal of Modern History. – 1993. – Vol.65. – №4. – P.750.

² Вишня О. Моя автобіографія // Вишня О. Твори в чотирьох томах. – Т.2. – К., 1988. – С.5–15.

- ³ Утевский А.М. Начало пути // Университеты. – 2005. – №3. – С.68.
- ⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.66.
- ⁵ Академик Иван Николаевич Буланкин. 1901–1960. – Х., 2004. – С.70.
- ⁶ Луначарский А.В. Борьба за душу // Народное просвещение. – 1921. – №77/78. – С.3.
- ⁷ Смирнова Т. «Бывшие люди» Советской России. – Москва, 2003. – С.258.
- ⁸ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.123–124.
- ⁹ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – К., 2004. – Кн.1. – С.158.
- ¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.4. – Спр.703. – Арк.260.
- ¹¹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.177.
- ¹² Рябченко О.Л. Студентство радянської України у пошуках «пролетарської» ідентичності (1920-ті роки) // Укр. іст. журн. – 2009. – №4. – С.129–143.
- ¹³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1417. – Арк.119.
- ¹⁴ Там само. – Оп.4. – Спр.711. – Арк.134.
- ¹⁵ Підмогильний В. Місто. – Х., 2005. – С.93.
- ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10520. – Арк.31.
- ¹⁷ Там само. – Оп.5. – Спр.604. – Арк.133.
- ¹⁸ Хвильовий М. Вальдшнепи // Його ж. Твори у двох томах. – Т.2. – К., 1990. – С.245.
- ¹⁹ Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і довкруги). – Х.; Нью-Йорк, 2001. – Т.1. – С.135.
- ²⁰ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади у двох книгах. – Кн.1. – К., 2008. – С.146.
- ²¹ Оплесками «боряться» з правою ідеологією // Студент революції. – 1930. – №9. – С.35.
- ²² Утевский А.М. Начало пути. – С.68.
- ²³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.451.
- ²⁴ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.66.
- ²⁵ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.177.
- ²⁶ Государственный архив Краснодарского Края. – Ф.Р-890. – Оп.1. – Д.996. – Л.36–37 (документ надано д-ром іст. наук, проф. А.Рожковым).
- ²⁷ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.65.
- ²⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.803. – Арк.52.
- ²⁹ Там само.
- ³⁰ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1.
- ³¹ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.19.
- ³² Там само. – Арк.6.
- ³³ ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.445. – Арк.2.
- ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.413.
- ³⁵ Гуменна Д. Дар Евдотеї. Іспит пам'яті. – С.159.
- ³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.566 (ч.2). – Арк.302.
- ³⁷ Там само.
- ³⁸ ДАПО. – Ф.Р-495. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.164.
- ³⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.604. – Арк.79.
- ⁴⁰ Там само. – Оп.4. – Спр.1712. – Арк.54.
- ⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.19.
- ⁴² ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.123. – Арк.8.
- ⁴³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.17.
- ⁴⁴ Нитченко Д. Від Зінькова до Мельборну // Березіль. – 1992. – №3/4. – С.71.
- ⁴⁵ ДАПО. – Ф.1867. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.41.
- ⁴⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1908. – Арк.16.
- ⁴⁷ Там само. – Арк.20.
- ⁴⁸ ДАХО. – Ф.Р6452. – Оп.6. – Спр.594. – Арк. 66, 68.
- ⁴⁹ Там само.
- ⁵⁰ Бруновский В. Дело было в СССР. Странички из воспоминаний бывшего «смертника» // Архив русской революции. – Т.19/20. – Москва, 1993. – С.132.
- ⁵¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.411.
- ⁵² Там само. – Арк.417.
- ⁵³ Там само. – Оп.4. – Спр.707. – Арк.266.

- ⁵⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.1573. – Арк.450.
- ⁵⁵ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.42.
- ⁵⁶ Лаврут О.О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С.68.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.10514. – Арк.413–415.
- ⁵⁸ Там само. – Арк.410–411.
- ⁵⁹ ДАОО. – Ф.Р-2147. – Оп.1. – Спр.115. – Арк.259.
- ⁶⁰ Там само. – Спр.116. – Арк.42.
- ⁶¹ Там само. – Спр.123. – Арк.100.
- ⁶² Там само. – Арк.111.
- ⁶³ Там само. – Арк.116.
- ⁶⁴ Ряппо Я. На путях к новой школе // Студент революції. – 1925. – №1. – С.11–13.
- ⁶⁵ Рябченко О.Л. «Звертаюся до Вас, як до рідного батька...» Листи до владних структур як джерело вивчення повсякденності студентства України (1920-ті рр.) // Київська старовина. – 2008. – №4. – С.108–125.
- ⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.3. – Спр.795. – Арк.24.
- ⁶⁷ Там само. – Оп.8. – Спр.410. – Арк.126, 194.
- ⁶⁸ ДАХО. – Ф.Р-5645. – Оп.3. – Спр.1-а. – Арк.3–4.
- ⁶⁹ Там само. – Арк.1.
- ⁷⁰ Там само. – Спр.1. – Арк.37.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.8. – Спр.410. – Арк.67, 773.
- ⁷³ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.344. – Арк.2.
- ⁷⁴ Цит. за: Болабольшенко А. Сергій Єфремов. Повернення із забуття // Київська старовина. – 2006. – №5. – С.139.
- ⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.4. – Спр.714. – Арк.57–69.
- ⁷⁶ О.К-н. Ворог напирас. До чистки вишів (ХІНО) // Студент революції. – 1930. – №4. – С.49.
- ⁷⁷ Шевельов Ю. Я – мене – мені... – Т.1. – С.116.
- ⁷⁸ ДАОО. – Ф.Р-1593. – Оп.1. – Спр.780. – Арк.79.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.8797. – Арк.217.
- ⁸⁰ Там само. – Арк.203–204.
- ⁸¹ Там само. – Арк.202.
- ⁸² Бюлетень Народного комісаріату освіти. – 1929. – №6. – Ст.65.
- ⁸³ Там само. – №16. – Ст.237.
- ⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.103.
- ⁸⁵ ДАОО. – Ф.126. – Оп.1. – Спр.576. – Арк.2.
- ⁸⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф.Р-98. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.20.
- ⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.101; Спр.1417. – Арк.1.
- ⁸⁸ Там само. – Спр.52. – Арк.148.
- ⁸⁹ Там само. – Спр.315. – Арк.28.
- ⁹⁰ Об устранении нарушений избирательного законодательства Союза ССР // Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза Советских Социалистических Республик. – 1930. – №19. – С.360–361.
- ⁹¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1737. – Арк.87.
- ⁹² Вовки в овечьй шкурі. Список четвертий // Комсомолец України. – 1929. – 16 січня; Вовка геть з комсомолу // Комсомолец України. – 1929. – 11 січня; та ін.
- ⁹³ Раєв М. Таргани в шпарах // Студент революції. – 1929. – №5/6. – С.32–33.
- ⁹⁴ Орлов И.Б. Образ нэпмана в массовом сознании 20-х гг.: мифы и реальность // Новый исторический вестник. – Москва, 2002. – №1 (6). – С.31.
- ⁹⁵ Крижанівський С. Спогад і сповідь з XX століття. – К., 2002. – С.19.
- ⁹⁶ Гуменна Д. Дар Евдотеї. – С.180.

In the article purges among the students of higher educational establishment of Ukraine in 1920s are analyzed on the basis of a wide range of sources. The typical ways of behavior for that time such as «close youth» and «hostile youth» as well as the methods of resisting the unsubstantiated incriminations are demonstrated. A conclusion is drawn that the main aim of the purges was not the deliverance from «socially hostile elements», but a moral pressing and upbringing of uninitiated but devoted builders of the new society.